

Tomasz Ciesielski
(Opole)

SPUŚCIZNY RODZINNE I ARCHIWA MAJĄTKOWO- -GOSPODARCZE POLSKIEJ SZLACHTY W WYBRANYCH ARCHIWACH UKRAIŃSKICH

W artykule omówione zostały spuścizny po polskie szlachcie przechowywane w archiwach w zachodnich, centralnych i południowych obwodach Ukrainy za wyjątkiem instytucji lwowskich. Powodami wyłączenia tych ostatnich są: 1) stosunkowa duża dostępność i łatwość korzystania ze zbiorów lwowskich, z czego polscy historycy korzystają od dwóch dekad; 2) opublikowane drukiem przyzwoite informatory o zasobach archiwum historycznego i biblioteki im. V. Stefanyka¹. Znacznie wyższe koszty kwerendy i brak dobrych, ogólnodostępnych w Polsce przewodników – za takie trudno uznać niewielkie

¹ *Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник*, упоряд. О. Гневишева, У. Єдлінська, У. Кришталович та ін., Київ 2001, Львів-Перемишль 2003 (2 wydania); *Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie: przewodnik po zasobie archiwalnym*, oprac. wersji pol. A. Krochmal, Przemyśl 2005; O. Maciuk, *Informacja o zasobie Archiwum Historycznego we Lwowie*, „Archeion” 99 (1998), s. 186-189; D. Pelc, *Zasób Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie i przechowywane w nim polonika*, „Teki archiwalne”, Seria nowa, t. 4 (26), Warszawa 2000, s. 189-192; *Archiwa rodzinno-majątkowe w zbiorach państwowych we Lwowie. Informator*, oprac. St. Pijaj, Warszawa, 1995. Opracowania dotyczące wybranych archiwów rodzinnych i osobistych: N. Cariowa, *Archiwa rodowe Czajkowskich i Treterów w zbiorach Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy we Lwowie*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 9 (1998), s. 119-125; D. Pelc, *Archiwa rodowe Lanckorońskich, Lubomirskich i Dzieduszyckich w zbiorach Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy we Lwowie*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 9 (1998), s. 111-118; O. Maciuk, *Zespoły archiwalne Władysława Łozińskiego i Franciszka Jaworskiego w CPAH we Lwowie*, [w:] *Lwów. Miasto-Spółczesność-Kultura (polsko-ukraińska konferencja naukowa)*, Kraków 1996, s. 47-48; idem, *Zespoły archiwalne Karola Badeckiego, Władysława Łozińskiego i Franciszka Jaworskiego w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym we Lwowie*, [w:] *Lwów. Miasto-Spółczesność-Kultura*, t. II, Lwów 1998, s. 498-504. Należy też wspomnieć o zdigitalizowaniu sporej części zasobów rękopiśmiennych biblioteki V. Stefanyka i ich udostępnianiu w formie skanów pdf. w Bibliotece Zakładu Naukowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.

artykuły-komunikaty opublikowane na łamach „Archeionu” (w 1964 r., a zatem mocno już zdezaktualizowany - autor P. Bańkowski)² oraz w tomie IX „Miscellanea Historico-Archivistica” (autorzy L. Z. Hiscowa i L. Suchich)³ - powodują, że znacznie słabiej wykorzystywane są porównywalne, jeżeli nie bogatsze od lwowskich (przynajmniej jeżeli chodzi o spuścizny rodowe i podworskie) zbiory kijowskiego Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego (jak też i Biblioteki Ukraińskiej Akademii Nauk w Kijowie). Pierwszy w miarę wiarygodny informator przybliżający jego zasoby został opracowany, głównie na podstawie przewodników, ale w niektórych przypadkach też i z wykorzystaniem inwentarzy zespołów, przez Patrycję Kennedy Grimstad, a ukazał się w USA w 1988 r.⁴ Na gruncie ukraińskim zbiorczy, rzetelny i wiarygodny przewodnik – informator nie tylko o zbiorach archiwów historycznych i obwodowych został wydany dopiero w 2001 r. Jest to przygotowana przez Państwowy Komitet Archiwów Ukrainy książka *Архівні установи України: Довідник*⁵.

W Polsce do początków XXI w. nie były dostępne przewodniki po zasobach poszczególnych archiwów historycznych i obwodowych na terenie Ukrainy (wcześniej Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej). W rezultacie do niedawna praktycznie nieznanym polskim historykom były zbiory archiwów obwodowych w Odessie⁶, Mikołajowie⁷, Winnicy⁸, Równym⁹ i Łucku¹⁰, a tym samym i przechowywane w nich kolekcje oraz archiwa szlacheckie („dworiańskie”). Prowadziło to do upowszechnienia się przekonania, że szlacheckie archiwa i skarbnice domowe (*silva rerum*) z terenów historycznego Wołynia, Kijowszczyzny, Podola i Braclawszczyzny uległy całkowitej zagładzie. Nastąpić to miało pod koniec drugiej dekady XX w., a sprawcami mieli być bolszewicy. Jeżeli chodzi o to ostatnie, jest to fałszywe mniemanie, gdyż w rzeczywistości władze sowieckie stosunkowo wcześniej dostrzegły, że na administrowanych przez nie terenach zachowało się całkiem sporo archiwów rodowych i gospodarczych polskiej szlachty, które z różnych względów zasługiwały na zabezpieczenie. Zadanie to powierzono najpierw instytucjom o charakterze muzealnym

² P. Bańkowski, *Polskie archiwa magnackie w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Kijowie*, „Archeion” 40 (1964), s. 163-176.

³ L.Z. Hiscowa, *Archiwa rodowe Prawobrzeżnej Ukrainy w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie (cz. 1)*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 9 (1998), s. 127-139; L. Suchich, *Archiwa rodowe Prawobrzeżnej Ukrainy w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie (cz. 2)*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 9 (1998), s. 141-150.

⁴ *Archives and Manuscript Repositories in the USSR. Ukraine and Moldavia*, t. 1, Princeton 1988.

⁵ „Архівні установи України: Довідник” Т. 1. Державні архіви, редкол.: Г.В. Боряк (голова), І.Б. Матяш, Г.В. Папакін, Київ 2005 (2-іе wydanie uzupełnione).

⁶ Przewodnik po zbiorach: *Фонди Державного архіва Одеської області. Покажчик, частина I. Дорадянський період*, упоряд. В.Ю. Алексеева, Одеса 2000 (*Праці Державного архіва Одеської області*, т. III).

⁷ Przewodnik po zbiorach: *Державний архів Миколаївської області: Анотований реєстр*, т. 1: *Фонди дорадянського періоду*, Миколаїв 2006.

⁸ Przewodnik po zbiorach: *Вінницький обласний державний архів: Путівник*, упоряд. А.Г. Бабенко та ін., Вінниця 1960.

⁹ Przewodnik po zbiorach: *Ровенський обласний державний архів: Путівник*, упоряд. В.О. Тищенко та ін., Київ 1970.

¹⁰ *Державний архів Волинської області: Путівник*, Київ 1990.

i naukowym, a następnie podległej WCzK (później NKWD) służbie archiwalnej. Zabezpieczyły one te resztki zbiorów, które przetrwały „pożogę” z lat 1917-1919, czyli okres niszczenia dworów szlacheckich przez podsycany atmosferą rewolucyjną motłoch (to chyba najlepsze określenie dla zbiorowiska uboższych warstw chłopstwa i mieszkańców miast ukraińskich, elementów kryminalnych, maruderów wojskowych itp.)¹¹. Do połowy lat 30. XX w. znalazły się one w zasobach archiwów państwowych, przede wszystkim kijowskiego Centralnego Archiwum Akt Dawnych, a także Biblioteki Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie. Do czasowej zmiany miejsca przechowywania i niestety do kolejnych ubytków akt doszło w trakcie II wojny światowej za sprawą polityki niemieckich władz okupacyjnych. Po zakończeniu wojny ocalałe zbiory archiwalno-biblioteczne powróciły za sprawą akcji rewindykacyjnej z terenów Niemiec i Czech do przedwojennych miejsc przechowywania. Większość z nich znalazła się w zreorganizowanym w 1943 r. Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie (dalej CPAHU)¹².

Spuścizny rodzinne, majątkowe i gospodarcze po polskiej szlachcie długo w ukraińskiej praktyce archiwalnej traktowano jako mniej wartościowy materiał archiwalny. W rezultacie dopiero w latach 30. XX w. przystąpiono w niektórych archiwach obwodowych do ich porządkowania – na pewno dotyczy to archiwum odeskiego¹³, a może też i winnickiego. Do uporządkowania i zinwentaryzowania większości akt staropolskich przechowywanych w kijowskim CPAHU przystąpiono w 1949 r. Prace prowadzono do 1953 r., a wykonywane były w dużej mierze przez studentów Uniwersytetu Kijowskiego, nie posiadających żadnej praktyki archiwalnej oraz znajomości języków polskiego, łacińskiego i nowożytnych europejskich. Ostatecznie przemieszali oni spuścizny po różnych rodach, niekiedy likwidując samodzielne zespoły archiwalne, a nadane przez nich tytuły bardzo często nie odpowiadają zawartości jednostek¹⁴. Równoległe z pracami inwentaryzacyjnymi z archiwów polskiej szlachty korzystał Oleksij Baranowicz przygotowując monografię poświęconą latyfundiom magnackim na Wołyniu w XVIII w. Przydatność tych archiwów

¹¹ O losie polskich dworów i zdeponowanych w nich archiwach w latach 1917-1918 patrz: spis zniszczonych rezydencji w „Muzeum Polskie” 2 (1918); Z. Kossak-Szczucka, *Požoga*, Wrocław 1998; E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w Ojczyźnie i na Obczyźnie*, t. 1-2, Warszawa-Kraków 1927; D. Matelski, *Polonica na Ukrainie (1648-1918) – tragiczne losy i próby restytucji*, [w:] *Primum vivere deinde philosophari. O ludziach czynu w dziejach Europy środkowej i wschodniej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Rzońcy z okazji siedemdziesiątych urodzin*, red. M. Białokur i A. Szczepaniak, Opole-Toruń 2009, s. 549-551 (tam odsyłać do innych pozycji tegoż autora).

¹² *Київський центральний архів давніх актів. 1852-1943: Збірник документів у двох томах*, t. 1: 1852-1921, Київ 2002; Н.О. Черкаська, *До історії збірки „магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921-1945)*, „Архіви України”, 2002, nr 4-6, s. 77-119; Т. Себта, Н. Черкаська, *Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій рейхскомісаріату України та генерал-губернаторства Польщі*, „Архіви України” 2003, nr 4-6, s. 184-312.

¹³ Dowodzą tego zachowane dwa nieaktualne opisy zespołu Szemiotów sporządzone w 1937 r.: Державний Архів Одеської Області (d. ДАОО), фонд 199, оп.1, спр. 216.

¹⁴ Patrz inwentarze poszczególnych zespołów. Literatura: D. Szowkowsyj, *Dzieje i zawartość dokumentów z zespołu Potockich przechowywanego w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie (zespół 49, inv.1, 2, 3)*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 8 (1998), s. 107-108; L. Z. Hibiscowa, *Archiwa rodowe Prawobrzeżnej*, s. 127-132.

w badaniach historycznych omówił także w innych publikacjach¹⁵. Do rozważań na ten temat dopiero w drugiej połowie lat 90. minionego wieku powrócili inni badacze ukraińscy, przede wszystkim wspomniani powyżej L. Z. Hiscowa, L. Suchich i N. Czerkaska¹⁶. Część zespołów СРАНУ pod kątem ich przydatności w badaniach nad dziejami wojskowości polskiej w XVIII w. omówił M. Machynia¹⁷.

Sfinansowana przez Fundację Lanckorońskich, przeprowadzona w latach 2001-2005 akcja inwentaryzacji spuścizn szlacheckich, pozwoliła rozpoznać zasoby archiwów i bibliotek w Chersoniu, Chmielnickim, Czerkasach, Czernihowie, Czerniowcach, Iwano Frankowsku, Kamieńcu Podolskim, Kijowie, Lwowie, Łucku, Mikołajowie, Odessie, Równem, Tarnopolu, Winnicy oraz Żytomierzu. Za najcenniejsze zespoły archiwalne i biblioteczne w badaniach nad przeszłością polskich rodów szlacheckich uznano:

1. Akta deputacji szlacheckich: podolskiej (Podolskie Gubernialne Dworiańskie Deputackie Zgromadzenia, lata 1800-1914, fond 230, według przewodnika archiwalnego 7925 jednostek archiwalnych – w okresie prowadzenia kwerendy w 2001 r. przechowywana w Miejskim Archiwum w Kamieńcu, obecnie w Państwowym Archiwum Obwodu Chmielnickiego, ale do 2008 r. praktycznie nie udostępniana i stad nie sposób było zweryfikować stanu zasobu)¹⁸; kijowskiej (Kijowskie Gubernialne Dworiańskie Deputackie Zgromadzenia, lata 1795-1918, fond 782, 13274 jednostek archiwalnych, loco Państwowe Archiwum Obwodu Kijowskiego)¹⁹; wołyńskiej (Wołyńskie Gubernialne Dworiańskie Deputackie Zgromadzenia, 1795-1918, fond 146, 6698 jednostek archiwalnych, loco Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego). Marginalne znaczenie w badaniach nad polską szlachtą mają akta Czernihowskiego Gubernialnego Dworiańskiego Deputackiego Zebrania w Państwowym Archiwum Obwodu Czernihowskiego (fond 133, lata 1661-1916, 737 jednostek archiwalnych)²⁰. Ze względu na zbiorczy charakter przez historyków

¹⁵ А.И. Баранович, *Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в.*, Москва 1955; idem, *К изучению магнатских архивов Украины*, [w:] *Проблемы источниковедения*, т. 5, Москва 1956, s. 146-158; idem, *Правобережная Украина*, [w:] *Очерки истории СССР: Период феодализма, т.9: Россия во второй половине XVIII в.*, ред. А.И. Баранович, Б.Б. Кафенгауз, П.К. Алефиренко, Ю.Р. Клокман, Е.Н. Кушева, Москва 1956, s. 593-600.

¹⁶ L.Z. Hiscowa, *Archiwa rodowe Prawobrzeżnej Ukrainy*, s. 127-139; А.З. Гісцова, *До історії родових і особових фондів землевласників Правобережної України XVI-початку XX ст.*, [w:] *Українське архівознавство: історія, сучасний стан, перспективи: Наук. доп. Всеукр. конф. (Київ, 19-20 листоп. 1996)*, Київ 1997, с. 1, s. 101-106; L. Suchich, *Archiwa rodowe Prawobrzeżnej Ukrainy*, s. 141-150; Л.А. Сухих, *Документи з родових архівів магнатів і шляхти Волині та Правобережної України в колекціях Центрального державного історичного архіву України: історія, склад, стан науково-довідкового апарату та перспективи його розвитку*, [w:] *Українське архівознавство*, с. 2, s. 90-96; Н.О. Черкаська, *До історії збірки „магнатських” фондів*, s. 77-119; Н. Черкаска, *Джерела Центрального державного історичного архіву в Україні до історії роду князів Сангушків*, „Український археографічний щорічник”, Нова серія, Вип. 8/9, Київ-Нью-Йорк 2004, s. 7-21.

¹⁷ М. Machynia, *Osiemnastowieczne akta dotyczące historii wojskowości Rzeczypospolitej w Krakowie, na Litwie i Ukrainie*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 13 (2001), s. 8-10.

¹⁸ *Державний архів Хмельницької області: Анотований реєстр описів*, т. 1: *Фонди колишнього Кам'янець-Подільського міського архіву періоду до 1917 р.*, Київ 2003.

¹⁹ *Государственный архив Киевской области: Путеводитель*, сост.: И.Ф. Борщ и др., Київ 1965.

²⁰ *Державний архів Чернігівської області: Путівник*, ред. Р. Я. Пиріг, Г. В. Боржак, Г. В. Папакін, А. І. Неділя, О.Б. Коваленко, Чернігів 2001.

chętniej wykorzystywane są zasoby Centralnej Komisji Rewizyjnej przy Kijowskim Generale Gubernatorze przechowywane w CPAHU w Kijowie²¹.

2. Kolekcje archiwalno-biblioteczne: największe w Bibliotece Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie (np. w fondach 1 i 2 czy cały 20) oraz w CPAHU w Kijowie (zwłaszcza fond 220 Kijowska Komisja Archeograficzna oraz fond 228 Rękopisy z historii, literatury i prawa)²². Interesujące są też kolekcje Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk przechowywane w Państwowym Archiwum Obwodu Wołyńskiego w Łucku (fond 312, opis 1-2, 187 jednostek archiwalnych, 1548-1905)²³, oraz Steingela w Państwowym Archiwum Obwodu Rówieńskiego (fond 366, 102 jednostki archiwalne)²⁴.

W skład wszystkich tych kolekcji wchodzi fragmenty archiwów rodzinnych szlachty polskiej, czy to w formie całych ich szczątków, czy pojedynczych jednostek, a nawet dokumentów. W przypadku rzadziej wykorzystywanej przez polskich historyków kolekcji rękopisów z historii, literatury i prawa w CPAHU dopatrzeć się można fragmentów spuścizn Ścibor-Marchockich (op. 1, nr 81), Jarosławskich (op. 1, nr 83), Mniszchów czy Zgórkich. W przypadku tej ostatniej świadczydziennik Heleny Zgórskiej z lat 1912-1926 (op. 1, nr 350). W przypadku akt, które powiązać można z Mniszchami, szczególnie interesująca są jednostki nr 28 i 29 (op. 1) zawierające publika z lat 1718-1790, ale też i dokumenty związane z rodem, np. uchwała koła chorągwi starosty sanockiego Józefa Jana Mniszcha. Jest przy tym wysoce prawdopodobne, że z tej samej spuścizny (archiwum wiśniowieckie?) pochodzą diariusze sejmowe (19, 32) i elekcji Augusta II (32), czy dokumenty dotyczące dziejów Rzeczypospolitej w latach 1768-1774 (konfederacja barska i pierwszy podział - op. 1, nr 22, 24-26, 30-31, 37). Warto też wspomnieć o dzienniku z 1812 r. omawiającym działania wojsk napoleońskich w dniach 16 lipiec-6 sierpień (op. 1, nr 347).

W kolekcji Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk znajdują się wypisy z ksiąg grodzkich braclawskich (nr 17, 57, 58, 60), włodzimierskich (nr 74, 81), ziemskich łuckich (nr 27, 41-44, 64, 74), instrukcja posłom sejmiku mozyrskiego do Augusta II z marca 1714 (nr 83), odpisy korespondencji Mikołaja, Krzyszofa i Janusza Radziwiłła z lat 1564-1608 i 1646-1652 z wywiezionego do St. Petersburga fragmentu archiwum radziwiłłowskiego (nr 3 i 4 - oryginały listów obecnie przechowywane w Rosyjskiej Narodowej Bibliotece w St. Petersburgu w fondzie 971, czyli Avtografach Dubravskiego), inwentarze zamku

²¹ Omówiona w pracy: С. Лисенко, Є. Чернецький, *Правобережна шляхта. Кінець XVIII - перша половина XIX ст.: Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія*, Біла Церква 2002. Dobrym, swoistym przewodnikiem po zespole jest książka: *Правобережний гербовник*, т. 1, 3-4, уклад. Є. Чернецький, Біла Церква 2006-2008. Najbardziej znanze prace historyczne oparte o ten zespół: D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie 1831-1863: szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, Paryż 1987; idem, *Walka o ziemię: szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863-1914*, Malbork 1996; idem, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793-1914*, Lublin 2005.

²² Omówione L. Suchich, *Archiwa rodowe Prawobrzeżnej Ukrainy...* (cz. 2), s. 141-150.

²³ Kolekcja została omówiona w artykule wydanym jeszcze przed II wojną światową: J. Nieć, *Dział rękopisów Biblioteki Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku*, „Archeion” 14 (1936), s. 45-47.

²⁴ Kolekcja omówiona w artykule: Н. Миронець, *Рукосписні матеріали бібліотеки барона Ф. Р. Штейнгеля в Державному архіві Рівненської області*, „Архіви України” 2003, nr 4-6, s. 155-164.

ołyckiego z 1686 r. i 1737 r. (nr 97) oraz dóbr ołyckich z 1681, 1686 i 1798 (nr 80, 82, 135); księgi majątkowe kościoła ołyckiego oraz rejestry parafian z XVIII w. (nr 102, 104, 129, 176), opis archiwum kościoła ołyckiego z 1834 (nr 10), wykaz rzeczy pozostałych po śmierci podkomorzego krzemienieckiego Stefana Jeło Malińskiego (nr 107); dziennik Franciszka Kazimierza Chojeckiego z lat 1759-1760 (nr 110), dokumenty wojskowe z końca lat 70. i 80. XVIII w. (nr 127, 131).

W kolekcji Steingela zebrane zostały m.in. pojedyncze dokumenty majątkowo-gospodarcze szlachty polskiej z Wołynia z XVIII-XIX w. (np. Stępkowscy, Wygonowscy, Polikowscy) Najciekawsze materiały to rachunki dóbr cudnowskich z 1776 r. (nr 48), „sumariusz” archiwum archimandrytów z Dermian z 1790 r. (nr 51), kolekcja zdjęć Łucka z przełomu XIX i XX w. (nr 75) oraz notatki o charakterze etnograficznym (nr 76, 77).

3. Wydzielone archiwa rodzinne i gospodarcze przechowywane w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie oraz archiwach obwodowych w Równem, Mikołajowie, Odessie i Winnicy. Fragmentów archiwów rodzinnych można dopatrzeć się też w zbiorach Biblioteki Narodowej Ukrainy Nauk Ukrainy w Kijowie w fondach 1 i 2, np. Chreptowiczów, Proskurów-Suszczzańskich, Podhorskich czy Broel-Platerów.

Równe – archiwum gospodarcze Józefa Kurzenieckiego, właściciela dóbr ziemskich we wsi Oktawin Kopytkowo w powiecie zdołbunowskim (fond 643, 62 jednostki archiwalne, 1867, 1908-1938), spuścizna Jadwigi i Jakuba Hoffmana (fond 160, 82 jednostki archiwalne). Jakub Hoffman był posłem na sejm RP, działaczem społecznym i politycznym na Wołyniu, prezesem Związku Nauczycielstwa Polskiego na Wołyniu, redaktorem „Rocznika Wołyńskiego”. W zespole zachowały się dokumenty ilustrującego jego działalność w ZNP w latach 1929-1937 oraz publiczną, m.in. jako posła na sejm w latach 1935-1938 (nr 15-28), autobiografia (nr 1); zapiski ze służby wojskowej w okresie I wojny światowej (nr 3, 4); korespondencja (nr 6, 9-13); materiały zebrane do badań nad przeszłością Wołynia i maszynopisy prac Hoffmana (nr 34-82). Bardzo interesujący jest dziennik Jadwigi Hoffman z lat 1914-1920, 1922 (nr 14).

Mikołajów – spuścizna po Wasylu i Borysie Stradomskich (fond 448, 25 jednostek archiwalnych, XIX w. – 1968). Wasyl powoływał się na swoje pochodzenie z rodziny polskiej szlachty pieczętującej się herbem Prus. Był lekarzem wojskowym, m.in. uczestniczył w obronie Sewastopola w czasie wojny krymskiej. Po zwolnieniu ze służby osiadł w 1862 r. w Mikołajowie. Był aktywnym członkiem różnych stowarzyszeń działających na terenie miasta. Zmarł 13 V 1902 r.²⁵

Odessa – spuścizny osobiste i rodzinne: Szemiotów (fond 199, 216 jednostek archiwalnych, XV w./1748-1918, archiwum gałęzi rodu, która od pierwszej dekady XIX w. do

²⁵ T. Ciesielski, *Polskie spuścizny rodowe i osobiste jako źródła do dziejów Guberni Chersońskiej*, „Південний Архів”. Історичні науки, вип. 20, Херсон 2006, s. 23-24.

1919 r. zamieszkiwała w Odessie)²⁶; Ścibor-Marchockich (fond 140, 12 jednostek archiwalnych, 1740-1918, kolekcja rodzinna zgromadzona przez Wojciecha Ścibor-Marchockiego)²⁷; Konrada Berezowskiego (fond 626, 4 jednostki archiwalne, 1661/1766-1918, wynik działalności kolekcjonerskiej, zawodowej i społecznej notariusza odeskiego Konrada Berezowskiego)²⁸; Cezarego Obuch-Woszczatyńskiego (fond 189, 9 jednostek archiwalnych, 1903-1912; z zastrzeżeniem, że ponad połowa zasobu, to zeszyty szkolne córki Cezarego, Marii; w nielicznej korespondencji można znaleźć informację dotyczące życia w Naęczowie i Sankt Petersburgu)²⁹; Sobańskich (fond 144, 11 jednostek archiwalnych, 1834-1879, archiwum gospodarcze zawiera materiały dotyczy głównie podziału majątku pomiędzy Konrada, Konstantego, Stanisława i Hipolity Sobańskich, opis przypadłych tej ostatniej majątków Wielki i Mały Karaszyn, ok. 80 km na zachód od Kijowa)³⁰, Rodokandi-Jurewiczów (fond 188, 123 jednostki archiwalne, 1847-1920; nieco materiałów dotyczących podolskich majątków Jurewiczów, przejętych w wyniku małżeństwa przez rodzinę kupców odeskich Rodokandi).

Winnica – archiwum rodzinne Grocholskich z Pietniczan (fond 866, 81 jednostek archiwalnych, 1849-1919)³¹; Potockich z Niemirowa (fond 879, 47 jednostek archiwalnych, 1802-1917); Stroganowów, czyli Marii Potockiej i jej męża Georgija Stroganowa (fond 880, 84 jednostki archiwalne, XIX w.); Marii Szczerbatowej i jej dzieci, czyli córki i wnuków Marii i Georgija S. Stroganowa (fond 863, 117 jednostek archiwalnych, 1862-1920). Dwa ostatnie zespoły w części gospodarczej i prywatno-rodzinnej stanowią kontynuację archiwum Potockich z Niemirowa. Pełny nazwa archiwalna tego ostatniego zespołu: Potoccy – hrabiowie-obszarnicy guberni podolskiej i chersońskiej (Потоцьки – графи-поміщики Подільської та Херсонської губерній). W Winnicy przechowywana jest tylko znikoma część akt tego wielkiego niegdyś archiwum rodzinnego i gospodarczego. Rozdzielone zostały na 47 jednostek archiwalnych zawierających według opisu inwentarzowego dokumenty z lat 1825-1917, a w rzeczywistości z lat 1802-1917. Twórcy spuścizny: Bolesław Potocki i jego córka Maria Potocka. Zespół zawiera: testamenty Bolesława Potockiego i jego syna Stanisława, dokumenty związane z ich realizacją, opis majątków ziemskich, wykaz dochodów i wydatków po śmierci Bolesława Potockiego 1891-1892

²⁶ T. Ciesielski, *Rodzina Szemiotów i ich spuścizna archiwalna w Państwowym Archiwum Obwodu Odeskiego*, „Przegląd Wschodni” 10 (2007), 1, s.147-169; idem, *Polskie spuścizny rodowe*, s. 18-21.

²⁷ T. Ciesielski, *Polskie spuścizny rodowe*, s. 21-22.

²⁸ Ibidem, s. 24. Apel H. Sienkiewicza i A. Osuchowskiego w sprawie zbiórki środków finansowych dla gimnazjum i szkoły ludowej w Cieszynie, Warszawa 28 II 1903, opublikowany przez A. Filipczak-Kocur, *Rękopis znaleziony w ... Odessie. Z dziejów gimnazjum i szkoły ludowej w Cieszynie*, „Śląsk Opolski” 12 (2002) 1, s. 61-63.

²⁹ T. Ciesielski, *Polskie spuścizny rodowe* s. 24; П. Барвінська, *Школа і друзі в житті дітей з польської родини в Одесі на початку XX ст. (на прикладі листів та шкільних зошитів Марії Обух-Вощатинської)*, [w:] *Пам'ятник Кієвський*, т. 9: *Polska rodzina na Wschodzie*, red. H. Stroński, Tarnopol 2008, s. 215-218.

³⁰ T. Ciesielski, *Polskie spuścizny rodowe*, s. 22.

³¹ Zasoby zespołu szerzej omówione w: T. Ciesielski, *Ród Grocholski i jego archiwa*, [w:] *Pamiętnik Kijowski*, т. 8: *Polskie dwory i rezydencje na Ukrainie*, red. H. Stroński i A. Korytko, Kijów-Olsztyn 2006, s. 244-246. Skany kilku dokumentów z tego zespołu zamieścił na swojej stronie Henryk Grocholski - www.grocholski.pl

(nr 1), korespondencję Bolesława Potockiego z lat 1889-1891 (nr 2-5); korespondencję innych członków rodziny Potockich z lat 1854-1917 (w tym Stefana, Joanny, Andrzeja, Artura - nr 9-13, 15); list żony do wojewody ruskiego Stanisława Kostki Potockiego z 30 IX 1802 (nr 14); zawiadomienia i zaproszenia ślubne, klepsydry z lat 1885-1908 (nr 6-7); odpis oświadczenia Połączonych Komitetów do sprawy przeniesienia zwłok Juliusza Słowackiego do kraju z 8 III 1897 (nr 8); oświadczenie mieszkańców Niemirowa w sprawie domu Samuela (Szmuly) Szory wzniesionego na gruncie należącym do Bolesława Potockiego (nr 16); plany folwarków glińckiego, bejrakowskiego, czekałogowieckiego, raczańskiego i Wielkie Lajsyńskie, majątku muchowieckiego, niemirowskiego, potoczańskiego, strzelezińskiego, dubowczańskiego, ferdynandowskiego, sypieczańskiego, jarańskiego, wschodnio-trościańskiego, olchowieckiego, lasu bogopolskiego i krukowieckiego, miasta Rajgorodu i Bogopola, wsi Bierzówki, Bobłowej, Buszynki, Czepielówki, Dubowinki, Jaranskoje, Luki, Nikiforówki, Ostołopowo, Sipaszanskoje, Suprunówki, Szelpachówki i Uchoży, cerkwi w majątku niemirowskim z lat 1825-1863 (nr 17-47). Zespół 863: 1) korespondencja Marii Szczerbatowej z ojcem, dziećmi i różnymi osobami 1873-1916 (nr 2-51), 2) korespondencja dzieci Marii: Aleksandry i Włodzimierza Aleksiejewiczów Szczerbatowych (nr 86-113); 3) różna korespondencyjne 1862-1919 (nr 114, 116); 4) dokumenty związane z działalnością charytatywną M. Szczerbatowej (nr 52 dotyczący głównie bezpłatnej lecznicy w Niemirowie 1901-1917); 5) sprawy gospodarcze (nr 53-71); 6) plany majątków (72-85). W zespole 880 dominują dokumenty opisujące stan majątków ziemskich Stroganowych. Na uwagę zasługują: odpis aktu ślubu G.S. Stroganowa z Marią Potocką 28 IX 1856 (nr 4); listy Marii do B. S. Stroganowa w jęz. francuskim z 1863 (nr 12); plan majątku niemirowskiego z lat 90. XIX w. (nr 49). Jest to przy tym tylko fragment zespołu. Zdecydowanie więcej akt o charakterze przede wszystkim gospodarczo-majątkowym, a w mniejszym stopniu rodzinnym, znajduje się w CPAHU w Kijowie (fond 258, 337 jednostek archiwalnych podzielonych na 2 opisy inwentarzowe).

Przy omawianiu zasobów archiwum winnickiego warto też wspomnieć o opisie archiwum ks. Czetwertyńskich, które na przełomie XVIII i XIX w. znajdował się we wsi Jankowo, a zawierało dokumenty z lat 1354-1798 rozdzielone pomiędzy 63 fascykuły. W 1800 po śmierci ks. Marcelego Czwetwertyńskiego opis został wniesiony do ksiąg winnickiego powiatowego ziemskiego sądu³².

Kijów – Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy (CPAHU): Bierzyński Stanisław, (fond 1330, 3 jednostki archiwalne, 1864); Borkowscy [Dunin-Borkowscy] (fond 248, 29 jednostek archiwalnych, 1634-1810); Branicy (fond 241, 99 jednostek archiwalnych, 1557-1914)³³; Cetnerowie (fond 747, 82 jednostki archiwalne, 1603-1820);

³² Державний архів Вінницької області, фонд 470, оп. 2, спр. 16, к. 32-57. Opublikowany przez O.C. Петренко, *Опис документів, які зберігалися в маєтку князів Четвертинських, селі Янкові*, [w:], *Науковий Збірник Подільська Старовина на пошану вченого і краєзнавця В.Д. Отамановського*, Вінниця 1993, s. 283-319.

³³ Н. Черкаса, *Документи Бралицьких герба „Гриф” з Вишнівця у „магнатських” фондах ЦДАЛК України*, „Архіви України”, 2005, nr 4 (257), s. 117-131.

Chodkiewiczowie (fond 960, 46 jednostek archiwalnych, 1642-1916); Chołoniewscy (fond 242, 30 jednostek archiwalnych, 1740-1843); Gیزیccy (fond 348, 348 jednostek archiwalnych, 1663-1915); Godebscy (fond 253, 29 jednostek archiwalnych 1652-1859, 1908); Grocholscy (fond 239, 91 jednostek archiwalnych, 1580-1918)³⁴; Hańscy (fond 244, 92 jednostki archiwalne - 62 w opisie 1, 30 w opisie 2 - 1616-1863); Korniaktowie (fond 749, 125 jednostek archiwalnych, 1528-1858); Ledóchowscy (fond 247, 14 jednostek archiwalnych, 1733-1904); Lubomirscy (fond 236, 600 jednostek archiwalnych, 1566-1917); Michałowscy i Jerliczowie (fond 2219, 296 jednostek archiwalnych, 1566-1892); Młoccy (fond 748, 77 jednostek archiwalnych, 1624-1819); Mniszchowie (fond 250, 562 jednostek archiwalnych podzielonych na 3 opisy, 1567-1871)³⁵; Oskierkowie (fond 240, 18 jednostek archiwalnych, 1778-1886, opis archiwum Oskierków z 1952); Oziembłowscy (fond 744, 36 jednostek archiwalnych 1622-1790); Platerowie [Broel-Platerowie] (fond 741, 231 jednostek archiwalnych, 1749-1874); Poniatowscy (fond 243, 30 jednostek archiwalnych, 1714-1880); Poniński Adam (fond 2230, 123 jednostki archiwalne, 1567-1808); Potoccy (fond 49, opis 1-3, 6331 jednostek archiwalnych, 1435-1918)³⁶; Proskurowie-Suszczańscy (fond 2217, 76 jednostek archiwalnych, 1609-1856); Przędzieccy (fond 878, 276 jednostek archiwalnych, 1795-1916); Radziwiłłowie (fond 257, 181 jednostek archiwalnych, 1338-1848)³⁷; Rzewuscy (fond 259, 141 jednostek archiwalnych, 1649-1916); Sapiehowie (fond 48, 1067 jednostek archiwalnych, 1402-1831)³⁸; Sawiccy (fond 255, 5 jednostek archiwalnych, 1732-1855); Sieleccy (fond 984, 3 jednostki archiwalne, 1846-1849); Sobańscy (fond 238, 1731-1889, 38 jednostek archiwalnych); Sulatyccy (fond 750, 27 jednostek archiwalnych, 1670-1909); Tarłowie (fond

³⁴ T. Ciesielski, *Ród Grocholski i jego archiwa*, s. 242-244.

³⁵ Zasoby zespołu podzielonego na 3 „opisy” zostały przedstawione w interesującej próbie stworzenia inwentarza idealnego podjętej przez W. Uljanowskiego. Zebrane w niej zostały informacje o zespołach i jednostkach archiwalno-bibliotecznych dotyczących rodziny Mniszców, przechowywanych w archiwach i bibliotekach na terenie byłego ZSRR oraz Polski: *Мнишкы : Указ. арх. материалов и библиогр.*, сост. В.И. Ульяновский, Київ 1989.

³⁶ L.Z. Hiszcowa, *Tulczyńska linia Potockich w aktach zespołu nr 49 Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy w Kijowie*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 8 (1997), s. 99-104; D. Szowkowyj, *Dzieje i zawartość dokumentów z zespołu Potockich przechowywanego w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie (Zespół 49, inv. 1, 2, 3)*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 8 (1997), s. 105-111; A.3. Гісцова, Д. Шовковий, *Тулчинська лінія Потоцьких у документах державного історичного архіву України, м. Київ: Огляд*, „Історія України”, 1997, nr 18 (34); С. Павленко, *Документи архівного фонду графів Потоцьких у ЦДАІАК України як джерело із спеціальних історичних дисциплін*, [w:] *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць*, Київ 2003, c. 2, s. 43-53. Jedną jednostkę - nr 17 z opisu 3 omówił i częściowo opublikował drukiem M. Machynia - *Fragment księgi rachunkowej kasy głównej tulczyńskiej Stanisława Szczęsnego Potockiego (24 VI 1789-24 VI 1790)*, [w:] *Polacy na południowej Ukrainie XVII-XX wiek - Поляки на Півдні України XVII-XX ст.*, red. T. Ciesielski, E. Czapiewski, A. Korytko, V. Kusznir i H. Stroński, Olsztyn-Opole-Wrocław-Odesa 2007, s. 187-227.

³⁷ L.Z. Hiszcowa, I.E. Antonenko, *Znaczenie archiwaliów Radziwiłłów, Przechowywanych w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie dla Rekonstrukcji Archiwum Radziwiłłów*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 7 (1997), s. 99-105.

³⁸ Drukiem opublikowanych zostało 25 listów noszących sygnatury 989, 991-992, 996, 1001-1003, 1005-1023, a także jeden relokowany do zespołu 49, op. 3, 166, k. 1-2, który zasadniczo powinien nosić sygnaturę fond 48, op. 1, 1004 - T. Ciesielski, *Listy Kazimierza Michała Paca do Pawła Jana Sapiehy z okresu kampanii zadnieprzańskiej 1663/1664*, „Studia Historyczno-Wojskowe” 1 (2007), s. 223-255.

254, opis 1-2, 1493 jednostek archiwalnych, 1505-1802); Tarnowscy (fond 251, 65 jednostek archiwalnych, 1644-1857); Terleccy (fond 2216, 102 jednostek archiwalnych, 1540-1919); Woroniczowie (fond 252, 13 jednostek archiwalnych, 1557-1868); Zamoyscy (fond 256, opisy 1-3, 2588 jednostek archiwalnych, 1500-1916). Określone jako zespół rodowy spuścizna po Zarembach (fond 847, 1814-1823), to w rzeczywistości rozdzielone na 8 jednostek archiwalnych materiały zgromadzone w celu dowiedzenia szlacheckiego pochodzenia jednego z Zarembów.

Wymogi redakcyjne sprawiają, że nie sposób w niniejszym artykule nawet pobieżnie omówić wszystkich zespołów, dlatego przedstawione zostaną tylko niektóre z nich, w miarę reprezentatywne dla całego zbioru. Zdecydowana większość przechowywanych w CPAHU zespołów to fragmenty, a właściwie szczątki dawnych archiwów rodzinnych i majątkowo-gospodarczych. W archiwum kijowskim znajdują się przy tym dwa zespoły, które powstały z podziału archiwów rodzinnych, a druga ich część znajduje się w Winnicy: Grocholskich oraz Stroganowów.

Przegląd wybranych zespołów rozpocznę od jednego z najmniejszych - spuścizny po Woroniczach. Zachowały się z niej wypisy z ksiąg grodzkich i ziemskich związane z procesami sądowymi, inwentarze majątkowe z lat 1642-1776 oraz dokumenty gospodarcze z lat 1825-1831. Materiały majątkowe i gospodarcze rodziny Godebskich rozdzielone zostały między 29 jednostek archiwalnych z wydzieleniem m.in.: wypisów z ksiąg grodzkich i ziemskich; listów Stanisława Godebskiego do Kokowskiego z 1768; korespondencji kierowanej do Godebskich z lat 1764-1790 i 1827-1859, dokumentów w sprawach majątkowych i sądowych w językach łacińskim i polskim z lat 1652-1755. W większym o 1/3 zespole Sobańskich (38 jednostek archiwalnych) znajdują się dokumenty rodzinne z lat 1731-1782 oraz 1865-1889; materiały dotyczące spraw majątkowych i ekonomicznych rodziny Sobańskich (np. zapisy majątkowe Hieronima Sobańskiego na rzecz Karola Brzozowskiego z 1811 r., czy akta folwarku Wasiliewka w guberni podolskiej z 1879 r.); korespondencja Sobańskich z różnymi osobami i instytucjami z lat 1781-1799 oraz 1839-1885, w tym podstolego kijowskiego Pawła Feliksa Sobańskiego, Ludwika Sobańskiego, a przede wszystkim Róży Sobańskiej. Wśród tych ostatnich pokazny zbiór stanowią listy z lat 1833-1852 związane z działalnością opiekuńczą nad zesłańcami polskimi na Syberii. Z powodu błędu osoby porządkującej zespół Sobańskich na początku lat 50. minionego wieku, zostały do niego dołączone listy Władysława Łubieńskiego do Jana Tarły z lat 1731, 1745-1746 (nr 30). Nie można mieć żadnych wątpliwości, że powinny się one znaleźć w spuściznie po tym ostatnim - czyli w zespole 254 i scalone z kilkudziesięcioma innymi listami Łubieńskiego z lat 1746-1749, a stanowiącymi jednostkę nr 299 opisu 1.

W liczącym 46 jednostek archiwum Chodkiewiczów przeważają materiały majątkowe z XIX w., a najwcześniejszym dokumentem jest zapis z 1642 r. Krzysztofa Chodkiewicza na majątność w powiecie mozyrskim na rzecz swojej żony. Zespół Młockich tworzy 77 jednostek archiwalnych. Znaleźć w nich można tablicę genealogiczną Młockich z XVIII w.; dokumenty i materiały dotyczące spraw majątkowych i ekonomicznych rodziny z dru-

giej połowy XVIII w. i początku XIX w., wśród nich wypisy z ksiąg grodzkich i ziemskich oraz różne kontrakty majątkowe; rozporządzenia marszałka powiatu włodzimierskiego z lat 1811-1815; listy A. Młockiego z lat 1802-1816; dokumenty rodziny Trypolskich w języku łacińskim z lat 1802-1805. W zbliżonym wielkością zespole Cetnerów, w 82 teczkach można znaleźć różnorodny materiał źródłowy. W nr 1 genealogia rodu; nr 6 listy królów polskich Władysława IV, Jana Kazimierza i Augusta II z lat 1633-1732. Od nr 8 do 45 dokumenty majątkowe – inwentarze, kontrakty kupna/sprzedazy, dzierżawy, sprawy sądowe, wypisy z ksiąg grodzkich i ziemskich; dokumenty dotyczące instytucji kościelnych (kapituły katedralnej krakowskiej, domu zakonnego św. Katarzyny, kolegium jezuickiego św. Piotra oraz karmelitów na Piasku z początku XVIII w.). Numery 46-65 korespondencja, wśród niej listy wojewody sandomierskiego Jana Cetnera z lat 1708-1711 (nr 46), czy M. Kossowicza z 1730-1733 (nr 61, sprawy majątkowo-ekonomiczne i prywatne). Numery 66-81 dokumenty w języku łacińskim, dużą część stanowią wypisy z ksiąg grodzkich i ziemskich.

Do zespołów średniej wielkości należy zaliczyć mające od 100 do 500 jednostek archiwalnych. W spuściznie po Adamie Ponińskim jest ich 123. Zawierają one materiały dotyczące urzędowej działalności Adama Ponińskiego z lat 1775-1777; suplikę rotmistrzowską w sprawie rozłożenia wojska na kwatery w 1775 r.; wyciąg z dokumentów podskarbiowskich w sprawie naznaczenia komisarzy w sporze Smoleńskich z Konarzewskimi (1775-1789); uniwersały A. Ponińskiego z 1772 r.; list rekomendacyjny do A. Ponińskiego w sprawie Feliksa Strzelbickiego (bez daty); dokumenty i materiały dotyczące majątków Ponińskiego z lat 1728-1790, m.in. kontrakty, kwity, sprawy sądowe o majątki, wypisy, rejestry, sumariusze majątkowe; dokumenty związane z długami A. Ponińskiego; korespondencja Ponińskiego z lat 1783-1797 do różnych osób w tym do Żórawińskiego i Czarnieckich oraz od Franciszka Brzezińskiego, Bronikowskiego, Mikołaja Leduchowskiego, Feliksa Lutomskiego, Johanna Rognera, Sikorskiego, Jana Boguckiego z lat 1781-1798. Varia to uniwersał hetmana Adama Mikołaja Sieniawskiego w sprawie zwolnienia z podatków ze względu na świadczenia na rzecz wojska majątku pana Piaseckiego w ziemi czerskiej z 1722 r.; materiały do sprawy sądowej stolnika obryckiego Józefa Świejkowskiego przeciw dwóm mieszczanom z lat 1773-1774; genealogia rodu Bidzyckich z 1781 r.; kopia testamentu Kacpra Ponińskiego.

W spuściznie po Giżyckich w 348 jednostkach znaleźć można następujące dokumenty: zapis majątkowy Anny Giżyckiej na rzecz warszawskiego kościoła Świętego Ducha z 17 sierpnia 1664 r.; różne sprawy majątkowe i ekonomiczne Giżyckich do roku 1819; prośba Bartłomieja Giżyckiego do cywilnego gubernatora wołyńskiego z 1822 r. w sprawie opieki nad majątkiem i dziećmi po zmarłej Weronice Giżyckiej; opisy i inwentarze majątków Giżyckich - Kajetana z 1776 r. i Jana z 1834 r.; inwentarze, materiały ekonomiczne i majątkowe rodziny z lat 1815-1892; kwity podatkowe urzędu żytomierskiego dotyczące Giżyckich z lat 1797-1873; obszerna korespondencja Giżyckich (np. miecznika kijowskiego Bartłomieja, Jana i Katarzyny) z różnymi osobami (np. Tomaszem Jełowickim, Grochol-

skimi, Brzostowskimi, Wojnowskimi, Padniewskimi, Moniuszkami, Rudnickimi, Sikorskimi) z lat 1782-1785, 1797, 1818-1820, 1825, 1841-43, 1857-58, 1865-66, 1878, 1902, 1910-1917, w językach francuskim, polskim i rosyjskim.

Do dużych i cennych ze względu na zgromadzone w nich materiały zespołów należy zaliczyć archiwa Lubomirskich, Sapiehów oraz szczątki dawnego archiwum wiśniowieckiego Mniszków. Z tego ostatniego zachowało się stosunkowo niewiele dokumentów, które rozdzielono pomiędzy 562 jednostki archiwalne przypisane do trzech opisów inwentarzowych. Opis 1: dokumenty rodzinne Mniszców z lat 1557-1852; kopie różnych dokumentów urzędowych dotyczących rodziny Mniszców; akta majątków ziemskich, ich wydzierżawiania i sprzedaży; wypisy z ksiąg ziemskich odnoszące się do spraw sądowych i majątkowych, księgi przychodów i rozchodów majątków należących do rodziny z XVIII i XIX w.; korespondencja Jana Mniszcha z lat 1743-1817, Katarzyny z Zamoyskich Mniszech z lat 1762-1766, Urszuli Mniszech z lat 1769-1793 (do Jana Zamoyskiego). Opis 2: Materiały dotyczące rodziny Mniszców z lat 1731-1834; materiały majątkowe i ekonomiczne, nadania majątkowe w języku łacińskim wystawione przez Augusta II i Augusta III z 1731 i 1757; inwentarze archiwum Mniszców z lat 1726, 1772-1816; księgi konwentu winnickiego z lat 1774-1791 i 1810; księgi przychodów i rozchodów różnych majątności Mniszców oraz dokumenty dotyczące długów rodziny; korespondencja Aleksandra Mniszcha z lat 1721-1783, Jerzego Mniszcha z lat 1721-1768, Jana Mniszcha z lat 1762-1769, Michała Mniszcha z lat 1762-1796; innych przedstawicieli rodu z lat 1696, 1744-1784 (z Sapiehami), 1788, 1815, 1822. Opis 3: materiały dotyczące rodziny Mniszców z lat 1677-1865; poemat z 1780 r. pt. „Wojna Chocimska”; rękopiśmienne księgi w języku francuskim z XVIII w.; listy Józefa Mniszcha do Kornaszewicza o nie wywiązywaniu się z umów dzierżawnych z lat 1722-1723, 1726, 1778, 1823; dokumenty majątkowe rodziny, zapisy w języku polskim z 1787; listy Teresy Krasieńskiej Mniszcha z lat 1668-1672; listy Michała Mniszcha z lat 1795-1796 w języku francuskim.

Największymi i najważniejszymi spuściznami rodzinnymi przechowywanymi w kijowskim CPAHU są zespoły Tarłów, Potockich i Zamoyskich. Ich wielkość sprawiła, że udało mi się zapoznać tylko z częścią zasobów tych zespołów, przy czym bardziej dokładnie z pierwszym z nich. Pozyskane w trakcie wielotygodniowej kwerendy informacje i doświadczenie pozwalają na sformułowanie postulatu o konieczności opracowania dla zespołów Tarłów i Potockich inwentarzy z prawdziwego zdarzenia. Takich, które pozwolą historykom na pełne wykorzystanie ich zasobu informacyjnego. W przypadku zespołu Tarłów należy relokować do niego dokumenty, a często i całe jednostki, które w wyniku błędów w trakcie prac porządkowych w połowie minionego wieku (ale i przez niedbałość użytkowników archiwum) znalazły się w innych zespołach - Sobańskich, Sapiehów, a przede wszystkim Potockich. Jest to o tyle istotne, że w przypadku zespołu 254 badacze mają do czynienia z zasadniczym trzonem spuścizny po Janie Tarle, wojewodzie lubelskim i sandomierskim (ur. 1684, zm. 5 stycznia 1750). Zawiera ona materiały gospodarcze, inwentarze, korespondencję oraz rozliczenia rachunkowe niemal wszystkich majątków Jana

Tarły; inwentarz archiwum Tarły z połowy XVIII w.³⁹ Dla mnie najważniejsze były akta publiczne – uniwersały, odpisy z gazet, dokumenty powstałe w związku z działalnością wojskową Jana Tarły - a przede wszystkim licząca wiele tysięcy listów korespondencja o charakterze prywatnym, gospodarczym, publicznym i wojskowym. Ta ostatnia stanowi bezcenne źródło w badaniach nad dziejami politycznymi Rzeczypospolitej od drugiej do końca piątej dekady XVIII w., a zwłaszcza nad przebiegiem polskiej wojny sukcesyjnej 1733-1735⁴⁰. Nie jest to jednak kompletne archiwum, gdyż jego część znalazła się w Centralnym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie (fond 181 Lanckorońskich z Rozdołu), Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (tzw. Papiery Rodziny Tarłów oraz w suplemencie Zbioru Branickich z Suchej) i w formie regestrów sporządzonych przez Adama Mieleszkę-Maliszkiewicza w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.

Jeżeli chodzi o zespół Potockich, to powstał on w wyniku połączenia kilku archiwów rodzinno-majątkowych. Znalazły się wśród nich i część dawnego archiwum niemirowskiego (zdecydowanie większa niż przechowywana w Państwowym Archiwum Obwodu Winnickiego). Na podstawie opisów inwentarzowych, tylko w nielicznych przypadkach zweryfikowanych przez przejrzanie konkretnych jednostek archiwalnych, można ogólnie następująco przedstawić zawartość tego zespołu podzielonego na 3 opisy inwentarzowe i 6331 jednostek. Opis 1 *Materiały dotyczące rodziny Potockich z lat 1435-1918*: różne dokumenty i rękopisy dotyczące Potockich - przede wszystkim materiały majątkowe i sądowe z drugiej połowy XVII w. i XVIII w.: kontrakty kupna i sprzedaży, wypisy z ksiąg grodzkich i trybunalskich. Bogata korespondencja Potockich XVII-XX w. Opis 2: tablice genealogiczne rodziny Potockich; różne dokumenty i rękopisy dotyczące rodziny; korespondencja; materiały wojskowe. Dominują materiały majątkowe z końca XVIII w.- XIX w.; wśród nich korespondencja Potockich z władzami miast znajdującymi się w obrębie ich kompleksów majątkowych. Opis 3: Materiały dotyczące rodziny Potockich z lat 1509-1916. Różne akta w języku łacińskim z XVIII w.; materiały majątkowe, kontrakty kupna i sprzedaży, wypisy z ksiąg grodzkich i trybunalskich dotyczące spraw sądowo-majątkowych rodziny. Korespondencja Potockich. Mapy i plany różnych wsi i miasteczek będących własnością Potockich, a leżących na terenie guberni podolskiej (koniec XVIII w.-XIX w.). Publikacja takie, jak dokumenty wojskowe, w tym rejestr jazdy koronnej z 1762 r., czy uniwersały hetmanów Stanisława Potockiego z 1660 r. oraz Józefa Potockiego z 1745 r.

W sumie w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Kijowie oraz w obwodowych archiwach w Łucku, Odessie i Winnicy przechowywanych jest blisko 50

³⁹ Archiwum J. Tarły na podstawie opisu z 1761 r. omówił K. Syta: *Archiwum Jana Tarły, wojewody sandomierskiego w świetle rewizji z roku 1761*, [w:] *Studia o bibliotekach i zbiorach polskich*, red. B. Ryszewski, t. VI, Toruń 1994, s. 31-54.

⁴⁰ Korzystając z uprzejmości hr. Broel-Platera, do którego należało wtedy archiwum Wiśniowieckie, jako pierwszy przebadał w połowie XIX w. fragmenty korespondencji Tarłów L. Hubert. Część listów wykorzystał do przedstawienia udziału Adama Tarły w polskiej wojnie sukcesyjnej - L. Hubert, *Adam Tarło, wojewoda lubelski*, [w:] idem, *Pamiętniki historyczne*, t. 2, Warszawa 1861, s. 165-213.

zespołów, które bez żadnych wątpliwości można określić jako spuścizny archiwalne po polskich rodzinach szlacheckich. Trudno jednoznacznie określić, czy to mało, czy dużo - brak do tego odpowiednich kryteriów wartościujących. Warto jedynie zauważyć, że zachowały się przynajmniej fragmenty 17 z 84 ważniejszych archiwów rodzinnych spisanych w latach 40. XIX w. na polecenie Kijowskiego Generała Gubernatora⁴¹. Niestety dla zespołów przechowywanych w CPAHU bardzo często najwłaściwszym określeniem jest - szczątki dawnych archiwów polskich rodzin szlacheckich. Nie jest to jedyny czynnik obniżających ich wartość badawczą. Innym jest duża trudność w wykorzystaniu nawet niewielkich zespołów. Powodem jest fatalny ich układ, który jedynie pozornie sprawia wrażenie logicznego i przejrzystego. Część większych jednostek podzielono na 2-3 „podzespoły”, czyli inwentarzowo na 2-3 opisy. W inwentarzach wydzielone działy: I. Materiały genealogiczne, biograficzne i autobiograficzne; II. Dokumenty majątkowe i dotyczące działalności gospodarczej; III. Materiały zebrane przez twórców archiwum rodzinnego; IV. Korespondencja twórców zespołu - archiwum; V. Materiały w językach obcych (inny niż rosyjski i twórców zespołu, czyli polski); VI. Dodatki wprowadzone przy uzupełnianiu zespołu. Z reguły jednak materiał w nich jest przemieszany, a zupełna dowolność panuje przy kwalifikacji do działu V, czyli materiałów w językach obcych, zazwyczaj nazywanych „w języku łacińskim”. Jest to niezwykle pojemne określenie, gdyż za takie uważano wszystkie dokumenty spisane w językach nieznanymi dla układających zespoły archiwistów, często nie mających żadnego przygotowania fachowego. W konsekwencji niemal wszystkie zespoły wymagają opracowania nowych inwentarzy, a niekiedy całkiem nowego opracowania z wydzieleniem interiorów.

⁴¹ *Київський центральний Архів давніх актів 1852-1943. Збірник документів у двох томах, т. 1: 1852-1921*, Київ 2002, s. 66-68.

Tomasz Ciesielski

**FAMILY HERITAGE AND ECONOMIC – FINANCIAL ARCHIVES
OF POLISH GENTRY IN SELECTED UKRAINIAN ARCHIVES**

SUMMARY

This essay is dedicated to the heritage of Polish gentry stored in archives in the western and southern regions of Ukraine, excluding the archives in Lviv and libraries. Until recently, family archives and collections kept in regional government archives in Odessa, Mikołajów, Winnica, Równe and Łuck were totally unknown to Polish historians. This resulted in the widespread conviction that gentry archives and domestic treasuries (*silva rerum*) in historic regions of Volhynia, Podolia, Kiev, Braclaw had been totally lost. It was assumed that this occurred in the second decade of the 20th century, and that the perpetrators were the Bolsheviks. This last was totally false, since in reality the Soviet authorities were aware of the issue of collections of family genealogical and economic archives of the Polish gentry, and initially put them under the care of museums and institutions of a scientific nature, later transferring them to the archive service subordinate to the Cheka (later NKVD). They remained in the collections of government archives and the Library of the Academy of Science in Kiev until the mid-1930's, when they were organized and equipped with archivist assistance resources (catalogs, indexes), but in a non-professional manner. A subsequent relocation of the archives, and unfortunately, further losses of archival material, occurred during World War II as a result of the policies of the German occupation authorities. At the end of the war, surviving archival and bibliographic collections were returned to the pre-war storage sites, including some materials repossessed from German territory.

Translated by Thaddeus Mirecki

